

AHMED MİDHAT EFENDİ İDİL - URAL'DA*

MUSTAFA ÖNER

1. XX. asır başında, Türk kültürünün en mühim kitap ve gazete basma merkezlerinden birisi olmuş Orenburg şehri, Ural dağlarının güneybatısındadır. Bu asırda İdil - Ural Türkçesinin en meşhur şairi Abdullah Tukay'ın hayat hikâyesiyle¹ de doğrudan bağlantılı Cayık nehri (sonraki adı Ural) bu şehrin topraklarını sular. Tatar - Başkurt Türklerinin Kazan, Ufa, Bahçasaray, Akmeşcit, Simbirsk, Çelebi, Penza, Perm, Troyitsk, Uralsk, Saratav, Samara gibi meşhur şehirleri arasında başta gelen Orenburg, Sovyet devrine kadar, Kazak - Kırgız Türklerinin de kitap basma ve ilim tahsil etme merkezi olmuştur.²

Kazanlı bilginlerimizden Reşid Rahmeti Bey'in "Şimal Türklerinin her bakımdan en ciddî ve mühim gazetesi" diye zikrettiği³ *Vakit* gazetesi de meşhur bilgi ve fikir mecmuası *Şura*⁴da bu şehirde, Orenburg'da yayımlanmıştır.

Burada size tanıtmaya çalışacağımız *Ahmed Midhad Efendi* adını taşıyan kitap da, büyük yazarımızın hemen vefatı ertesinde, 1913 yılında, işte bu şehirde, Orenburg'daki *Vakit* Matbaasında basılmıştır. Kitabın yazarı, İdil - Ural bölgesi Türk edebiyatında *kadı ve müftü* namıyla meşhur Rizaeddin Fahreddin'dir.

2. Arap harfleriyle ve XX. asır başındaki Kazan ağzı esaslı İdil-Ural Türk yazı diliyle basılan kitap 23 x 16 cm. ebadında 144 sayfadır. İlk sayfasında ay-yıldızlı *Vakit* Neşriyatı armasını ve "*meşhur irler mecmuası altınçı cüz.*" ibaresini taşıyan kitabın ikinci sayfasında edibin bizde de bilinen bir portresi (12x9 cm.) ve altında "*Ahmed Midhat Efendiniñ 1297'nci yıldan mukaddem çıkarılğan resmi*" ibaresi yer almıştır. Kitapta, yazarın çalışma masası başında çekilmiş diğer

* Onsekiz Mart Üniversitesi tarafından 30-31 Mayıs 1997 tarihlerinde düzenlenen III. Karşılaştırmalı Edebiyat Sempozyumu'nda okunmuş bildiridir.

1 bk. Cemaleddin Velidof, *Abdullah Tukay Mecmua-i Asarı, bişinçi bülüm, terceme-i halî*, Tokyo, Matba'ai İslâmiye, 1933, 13. s. vd.

2 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dönyasına Seyehet*, Kazan 1979, s. 107.

3 R. Rahmeti Arat, "Matbuat", *İslâm Ansiklopedisi*, 7. cilt, s. 381.

4 Bu gazete ve mecmua için, tarihi değeri pek büyük olan şu albümde bilgi vardır: İsmagil Remiyef, *Vakıtlı Tatar Matbugatı - 1905 - 1925-*, (Salah Atımagulof tarafından yazılğan süz başı bilen), Gajur Basması, Kazan, 1926, S. 12.; s. 44.

bir resmi (14x9 cm.) daha altında “Ahmed Midhat Efendi’niñ soñ çıkarılğan resmi” ibaresiyle basılmıştır.

“Bu risalede darülfünun ve akedemiyalarda okuyan ve olug filosoflar huzurunda terbiye alğan adam tügil belki sırf üz ictihadı ile “zaman” mektebinde okup olug alimler cümlesine ve filosoflar zümresine kirgen bir adam hakkında bir az süz söylenecektir. Bu adam ise ütken yılda İstanbul şehrinde vefat itken Ahmed Midhat Efendi hazretleridir.” (3. s.)

Bu cümleyle “medhal”ine başlayan Rızaeddin Fahreddin, maksadının Ahmed Midhat’ın tam bir hayat hikâyesini vermek olmadığını belirtir: “Anıñ tercem-i hâlini mükemmel suretde üziniñ has şakirdleri ve meclisine mülâzemet itken müridleri yazarlar, külliyat-ı âsârını neşr itmek de şunlar vazifesidir. Biz ise vefat künine bir yıl tuluv münasebeti ile müşarün-ileyh hazretleri hakkında matbuat âleminde kürilgen nerseleriniñ bazularını gına cıyup tertib kılacakmız. Me’hazımız, “Tasvir Efkar”da Ebuzziya Tevfik Beg. Sabah’da Cemiyet-i Tedriye-i İslamiye Meclis-i Tedris a’zâsı Ali Kâmi, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası’nda Abdurrahman Şeref, “Türk Yurdu”nda Fatih Kerîmî, Midhat Cemal, Yusuf Akçura, Kâzım Nâmî, Şura’da Osmanzade Mahmud Efendilerin makaleleri ve bazı bir teracim-i ahval ve Osmanlı edebiyatı hakkında bulğan risalelerdir.” (3.-4. s.)

3. Hemen dikkat çekmek istediğimiz bir şey var: Sovyetler Birliği’nin sonlarına doğru ve özellikle 1990’lı yıllarda, Türkiye’de, Türklükle ilgili herhangi bir incelemede, o yıl içinde Kazan, Taşkent, Bakü veya Almatı’da çıkmış bir kitap, bir makale veya bir gazete yazısı kaynak olmaya başlamıştı. Bu tabî hâl, 1913 baskılı şu kitabın daha ilk sayfalarında bile görülüyor; yazarın burada mehad diye zikrettiği şeylerden İstanbul basınına neredeyse günü gününe takip ettiği anlaşılıyor. Daha ilk sayfalarda bizi saran kitap dili de, Karadeniz’in kuzeyi ile güneyi arasındaki binlerce kilometrelik toprakları kavuşturan edebî Türkçedir. O günün “Türklük âlemi”ndeki kültür hayatının ortaklığı, ortak bir Türkçeyi de beraberinde getirmiştir.

Kitabın yazarı Rızaeddin Fahreddin ismi, Türk dünyasında XIX. asır sonlarında güçlenen yenileşme (*marifetçilik, ceditçilik*) hareketlerine doğrudan bağlıdır. 4 Şubat 1857 (yeni takvim 17 Şubat 1857) tarihinde Samar gubernası Bögil-

me ilçesinde bir molla çocuğu olarak doğan R. Fahreddin, yedi yaşında medreseye verilmiştir. Meşhur tarihçi Şihabeddin Mercanî ile tanışmak maksadıyla daha talebeyken Kazan'a gelen R. Fahreddin'in sonraki hocalık hayatında da bu âlimin tesiri çok olmuştur.⁵

R. Fahreddin'i 1891 yılında, Ufa'daki Avrupa ve Sibirya Müslümanları Diniye Nezareti'ne kadılık vazifesiyle işe çağırırlar. Burada çalışması ona ilmî bakımdan geniş imkânlar sunacak, Diniye Nezareti arşivinde mevcut kaynakları araştırıp kendisine kopyalar çıkaracaktır. Bunun neticesi *Asar* isimli muazzam külliyyatında görülmektedir; Bulgar devrinden XX. asır başına kadar, binden fazla meşhur tarihî şahsın tanıtıldığı bu eserin dört cildi, el yazması hâlinde, basılmadan kalmıştır. 1552'den beri Rus işgali altında yaşayan Kuzey Türklüğünde millî şuurun oluşmasında büyük hizmeti geçen bu eserin ilk cildine 666, ikincisine de 343 şahsın hayat hikâyesi dahildir.⁶

Yazarımız R. Fahreddin, altın madencisi ve edebiyatçı meşhur Remiyev kardeşlerin davetiyle, 1906'da, Ufa'daki vazifesini bırakıp, yukarıda dikkat çektiğimiz Orenburg şehrine hareket eder. Kuzey Türkçesi matbuat hayatında ve İdil - Ural ile İstanbul bağlantısında da mühim bir yeri olan *Vakit* gazetesini burada, Fatih Kerimi ile beraber çıkarırlar.⁷ Orenburg'a geldiğinde artık ilmin ve kültürün türlü sahasında altmış kadar kitabın yazarıdır. Aynı zamanda müderrislik tecrübesi de genişlemiş hâldeki âlim, Orenburg'da, o günün Türk dünyasında en meşhur bilim merkezlerinden olan Hüseyiniye Medresesini de idare eder.⁸

Rızaeddin Fahreddin hakkında değerli bir tanıtma makalesi ve monografi yazmış olan Abdullah Battal Taymas'ın ifadesince, zamanının en ciddî ve muhtevah dergisi olan *Şura* dergisinde de R. Fahreddin'in büyük bir payı vardır.⁹

5 E. N. Heyrullin, *Kiriş Süz; Rızaeddin Fahreddin, Bolgar ve Kazan Törikleri*, Kazan 1993, s. 6.; yazar hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul 1958; Nadir Devlet, *Rusya'da Türklerin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1987, 176. s. 414. not.

6 E. N. Heyrulin, *age.*, s. 8.

7 *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'da bulunan büyük Tatar yazarı Fatih Kerimi, yakın tarihimiz için çok mühim olan bu teması ebedileştirmiş ve *İstanbul Mektupları* adıyla yayımlamıştır. (Bu eser hak. bk. Fazlı Gökçek, "İstanbul Mektupları", *Dergah*, S: 78, Ağustos-1996.

8 R. Fahreddin Efendi, aynı zamanda, Türkiye bilim camiasının yakından tanıdığı İdil - Ural Türklerinden Hamit Zübeyr Koşay'ın eniştesidir.

9 A. Battal Taymas, "Kazanlı Fikir Adamı ve Tarihçi Rızaeddin Fahreddinoğlu", *Dergi* (Münih), yıl: 2, (1956) S: 7, s. 17-32.

R. Fahreddin'in eserlerinin büyük ağırlığını fikir ve kültür tarihi üzerine biyografiler teşkil etmektedir; bunların yanı sıra dinî ve içtimaî meseleler üzerine bazı eserler de yazmıştır.¹⁰

Arapça, Farsça, Rusça ve Türkçeyi mükemmelen bilen âlim, Petersburg Üniversitesi profesörleri Cemaleddin Efgani, Bartold ve Samoyloviç ile yakından tanışıp ilmî alış verişlerde bulunmuş ve ömrü boyunca da Amerika, Kanada, Çin, Fransa, Japonya gibi dış ülkelerle ilmî temaslarını, yazışmalarını sürdürmüştür. Bu sebeple Çarlık zamanında da sık sık takibata uğramıştır. Bunun bir örneği olarak, 1911 yılı Şubat ayında Rus hükûmetinin emriyle gelen jandarmaların, yazarın basıma hazırladığı *Asar*'ının birkaç cildini ve *Şura* dergisi için yazdığı pek çok makalesini toplayıp aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹

Yazar R. Fahreddin, Ahmed Midhat Efendi'yi görmek istediği hâlde, bunun gerçekleşmeden kaldığını belirtmektedir: *"Bir vakit bir mesele hakkında muhtasar mektub yazdım ise de tapşırılıp tapşırılmavını da bile almadım. Zat-ı âlileri ile sohbet itip kaytuçular bazı vakit anıñ isminden dua ve selâm kitirirler idi. Şundan başka alâkamız ve münasebetimiz bulmadı. Lekin muhabbetimiz ve şunâ bina itilgen manevî münasebetimiz tamam yerindedir. Uşbu muhabbetniñ soñ künimizge kader saklanuvı lezzetli emellerimizdendir."* (4.s.)

Bu kitabın hiç değilse konu başlıklarını zikrederek bir fikir vermek istiyoruz:

- * Medhal (3-4. s.)
- * Resmi terceme-i hali (5-6. s.)
- * Velâdeti, ailesi, vefatı, cenazesi (7-10. s.)
- * Ömir sürüvi (11-17. s.)
- * Kıyafeti, tabiatı ve ahlâkı, gayret ve ictihadı (18-22. s.)
- * Ahmed Midhat ta'rifine köre Ahmet Midhat Efendi (22-24. s.)
- * Telifleri, eserleri (25-27. s.)
- * Kalemine icmalî suretde bir küz saluv (27-29. s.)
- * Sörgünliği ve Süleymaniye Medresesi (29-33. s.)

10 *Dini ve İctima'i Mes'eleler*. Orenburg 1914, 208 s.; bk. A. B. Taymas. *age.*, s. 25-26.

11 E. N. Heyrullin, *Kiriş Sözü; Rızaeddin Fahreddin, Bolgar ve Kazan Törikleri*. Kazan 1993, s. 9.

* Türk Edebiyatı ve Ahmed Midhat (33-38. s.)

* Şiir ve Ahmed Midhat Efendi (39-41. s.)

* Süyütf, Ahmed Mithat, Tolstoy (42-46. s.)

Bu bölümde, Ahmed Midhat'ın vefatı dolayısıyla çıkan yazılarda kendisinin Arapçanın en çok eser vermiş ismi sayılan Süyütî (1445 - 1505)¹² ile meşhur Rus yazarı Tolstoy'a benzetildiği belirtiliyor. Kitabın yazarı R. Fahreddin de her bakımdan değilse bile çok eser vermek bakımından bu benzerliği kabul etmektedir.

* Rusya Matbuatı ve Ahmed Mithat Efendi (46-59. s.)

Ruşça *Novoe Vremya* (Yeni Zamanlar) gazetesi 10 Mart 1897 tarihli 7555 numaralı nüshasında, İstanbul muhabirinin Ahmed Mithat ile yaptığı bir söyleyişi yayımlanmıştır. Ondan sonra da yukarıda söz ettiğimiz *Vakit* gazetesinin 1908 ve 1909 yıllarında 31 Aralık - 2 Ocak arasında çıkan 413, 414, 415 numaralı nüshalarında İstanbul muhabiri olan Yusuf Akçura'nın Ahmed Midhat Efendi ile yaptığı söyleyişi yayımlanmıştır.

R. Fahreddin, kitaba Yusuf Akçura'nın gönderdiği söyleyişi tekrar alırken Rus gazetesinin muhabirine güvenmediği ve yanlış haber verdiği için tenkit etmektedir.

* Mektupları (60-74. s.)

Bu bölümde, Ahmed Mithat *Vakit* gazetesi başmuharriri Fatih Kerimi'ye gönderdiği toplam on dört sayfa tutan üç mektup yer alıyor. 1888, 1896, 1899 yıllarında yazılan bu üç mektubun tam metinleri verilmiştir. A. Midhat'ın Rusya Müslümanlarına ilim ve eğitim hususlarında çeşitli nasihatlar verdiği görülüyor.

İkinci mektubunun sonundaki şu ibare aynen şöyledir: “*İsmail Gasprinski Beg Efendi hazretleri ile muhabere ediyor iseniz selâmını ve hakk-ı âlilerindeki ihtirâmât-ı faikamın tebliğini rica ederim. O büyük adamın din-i Islâm'a itdiği hizmet dünyada namını hayr ile te'bid edeceği gibi ahiretde dahi mükâfât-ı lâ-ikasını te'min eylemektedir. Darısı başınıza oğlum.*” (28 Mart 1314)

* Bugünge kadar basılmıyca torgan bir makalesi “Medeniyet ve Te'âvün” (74-80. s.)

12 bk. *Süyuti, Islâm Ansiklopedisi*, 11. cilt, s. 258-263.

Elimizdeki kitapta beş sayfa tutan makalenin A. Midhat'ın kendi kaleminden çıkmış bir müsvedde olduğu belirtilmektedir. Makale hakkında R. Fahreddin şöyle diyor: “*Türkistan'da bulgan Almata zilzilesinde felâket kürüçilerge (bu zilzile 1891'nçi yıl birinçi yanvarda bulup kazanıñ iñ avırı Müslümanlar ve Türklerge bulgan idi) ianet kasdı ile Sırat-ı Müstakim mecellesin (hazırgı ismi Sebilü'r-Reşad) fevkalade itüp bir nüsha neşr kılurğa karar birilüp, naşir, şul adedge derc kılur için İstanbulnuñ olug alimlerinden makaleler yazdırıp algan. Ahmet Midhat Efendi makalesi ise şul vakıtta Sırat-ı Müstakim'niñ fevkalade nüshasına derc kılınmak için yazılup hediye kılınmıştır. Bir mani zahir buluvı sebebli fevkalade nüsha çıkmıy kalgan. Ahmed Midhad Efendi'niñ üz müsaadesi ile makale, idarede yadigar kılınıp saklanıp torılğan. Ahmed Mithat Efendi vefat buldığında soñ mecelleniñ sahibi H. Eşref Edib Efendi mezkur makalenı Şura idaresine hediye itdi ve Şura idaresiniñ müsaadesi ile biz de bu yırde nakl itemiz.*” (75. s.)

* Fikirlerinden Bazı Bir Nümuneler (*dünya yaratılıvı hakkında; Nuh Peygamber lisanı; Kur'an; aşk; tekamül kaidesi ve Kur'an; Havva ve Adem Aleyhüselam; Avrupa'nın dinsizliğı; izdivac; resim ve suret; tarih-i edebiyat; tarih-i beşer; Kur'an-ı Kerim tercümesi; ta'addüd ve zevcat; tesettür ve hicab; seyahat; Türk kavmi; hatunlar; kızlarga çit tiller ukutuv; beşernin yaratılıvında ayrumlık bar mı; balaların tebiye kıluv*) (81-110. s.)

* İntikadlar, ta'nlar (110-119. s.)

* Ahmed Midhat ve Rusya Müslümanları (119 - 124. s.)

Bu bölümde yazar R. Fahreddin, Türkiye âlim ve ediplerinin kendi bölgesinde çok eski zamanlardan beri tanındığını ve Türkiyeli âlimlerin (*Lûgat-ı Ahteri, Envârü-l Âşıkîn, Tefsir-i Tıbyan, Muhammediye, Mir'atü'l-Kâinat, Marifetname* gibi) kitaplarının klâsikleştiğini anlattıktan sonra, A. Midhat'ın ve *Kamus-ı Türki* ile *Kamus-ı Âlam* yazarı Şemseddin Sami'nin çok tanındığını belirtmektedir. Rusya Müslümanları arasındaki şöhretleri bunlar kadar olmasa da Ebuzziya Tevfik ile Muallim Naci de bilinen isimlerdir.

* “*Üz gazetlerimizde A. Midhat Efendi hakkında yazılğan taziye ve hatıralardan kulumuzda saklanıp torgan nomirlardan ihtisar ile uşbu urında nümuneler*

küçiremez” ibaresini takiben *İdil, Tercüman, Sibiryâ, Şura, Koyaş, Vakıt ve Yıldız*’da yer alan A. Midhat ile ilgili yazılar verilmiştir (124-130. s.)

* Ahmed Midhat Efendi hakkında muhterem Damolla Galimcan Hezret mektubu (130 - 132. s.)

Kitabın yazarı Rızaeddin Fahreddin’in müftülük makamında selefi olan Galimcan Barudi, A. Midhat ile münasebeti olan bir kimsedir; bu sebeple yazar R. Fahreddin çıkaracağı kitap için kendisinden birkaç satır bir şey yazmasını rica etmiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre Alimcan Hazret Barudi 1325 (1909) yazında iki aydan fazla İstanbul’da kalmış ve A. Midhat Efendi ile görüşmüştür. Alimcan Hazret’in ifadesine göre, Ahmed Midhat *her kimge nasuh ve hayır-hah ve bilhassa Kazan ve Sibir Türklerine iltifatlı ve muhabbetli idi* (131. s.)

Yine Alimcan Hazret’in mektubunda şu ifadesi dikkat çekicidir: “*Ahmed Midhat Efendi Rusya Müslümanları hakkında: Hükümet mekteblerinde ukuvni Ruslar ile iş kürüvni, vatanlarında sabit olarak din ve milletini saklap yeşevni ti-yişli küre idi. “Sizge bizden faide yuk biz üzimizni saklavdan acizimiz. Üziñiz kön iterge turuşıñız’ diyor idi.”* (131-132. s.)

* Zeyl (132-135. s.) Kitabın son tabağı basılmaya hazırlanırken “el-din ve’l-edeb” mecellesinin Ahmed Midhat Efendi hakkında makalelerin bulunduğu sayısı alınmıştır. Bu bölümde o makalelerin kısaltılarak verildiği söylenmektedir.

* Son Küni (136-137. s.)

* Hatime (138. s.)

* Bu risalede mezkur bulgan kimselerin isimleri (139-142. s.)

* Fihrist (143-144. s.)

Türkiye ile İdil-Ural bölgesinin irtibatının bugün imrenilecek derecede olduğunu gösteren bu kitabın tanıttığımız nüshası, basıldığı Orenburg şehrinde takriben üç bin kilometre uzakta, Finlandiya’da 1996 yılında 93 yaşındayken merhum olmuş Tatar Türklerinden Höseyin Söleyman’ın terekesinde bulunmuştur. Finlandiya’ya gitmiş Nijniy Novgorodlu Tatarların ilk neslinden olan bu zat, yirmili yıllar civarında, yüzlerce hemşehrîsi gibi, Petersburg ve Karelya (Terijoki) üzerinden yeni vatanlarına giderken, bu kitabı da yanına alıyor ve yazılı Türkçenin muazzam coğrafyasına, gelecek nesiller için tarihî bir hatıra bırakıyordu.